विषय - प्रवेशः

व्याकरणशास्त्रस्य परिचयः

सर्वे मानवव्यवहाराः वाङ्मूलकाः सन्ति। यदि अत्र वाक् नाभविष्यत्, कस्यापि जनस्य मनोगता भावाः विचाराः अभिव्यक्ताः एव नाभविष्यन्। अतः वाचः भाषायाः वा महत्त्वं सर्वैः एव स्वीक्रियते। भाषा शब्दः वा ज्योतिः अस्ति। यथा उक्तं दण्डिना –

इदमन्धतमं कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥

संसारस्य मानवानां ज्ञातिरूपसमुदायेषु भिन्नाः भिन्नाः भाषाः सन्ति। तासु सर्वासु भाषासु संस्कृतभाषा स्वकीयं विशिष्टं स्थानं धत्ते, यतो हि सर्वास्वपि संस्कृतिषु समृद्धतमायाः प्राचीनतमायाः मानवधर्मप्रबोधिकायाः भारतीयायाः संस्कृतेः आधारभूताः वेदाः वैदिकग्रन्थाश्च संस्कृतभाषायामेव निबद्धाः सन्ति। विना संस्कृतभाषाध्ययनं न हि वैदिकं ज्ञानं विज्ञानञ्च ज्ञातुं शक्यम्। किञ्च वेदानां ज्ञानार्थं वेदाङ्गानां ज्ञानम् आवश्यकम्। वेदाङ्गानि च शिक्षा, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषं, कल्पश्च इति षट्। तत्र व्याकरणं मुखस्थानीयत्वेन प्राधान्यं भजते – 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति शिक्षावचनात्। प्रधाने कृतः यत्नः फलवान् भवति, अतः वेदाङ्गेषु प्रधाने व्याकरणे कृतः यत्नः वेदार्थज्ञानाय एव कल्पते इति। इत्थं व्याकरणस्य महत्त्वं विस्मर्तुं न शक्यते।

व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः-

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दाः पृथक्क्रियन्ते असाधुशब्देभ्यः येन, तत् व्याकरणं नाम शब्दसाधुत्व प्रतिपादकं शास्त्रम्। सन्ति भाषायां साधुशब्दाः असाधुशब्दाश्च प्रयुज्यमानाः, तत्र साधुशब्दाः हि यथार्थम् अर्थम् अवबोधयन्ति, असाधुशब्दा स्तु न। विपूर्वकाद् आङ्पूर्वकाच्च करणार्थकात् कृञ् धातोः करणे अर्थे ल्युट्प्रत्ययेन ('करणाधिकरणयोश्च' इति सूत्रेण) व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः भवति।

व्याकरणं हि द्विविधं – लौकिकं वैदिकञ्च। वेदविषयकं वैदिकं व्याकरणम्, तच्च 'प्रातिशाख्यम्' इति नाम्ना मिलति। भाषाविषयकं व्याकरणन्तु लौकिकम्। बहूनि व्याकरणानि श्रूयन्ते, तद्यथा –

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्॥ इति

एषु सर्वेषु व्याकरणेषु पाणिनेः व्याकरणमेव सर्वातिशायि वर्तते, सर्वाङ्गपूर्णत्वात् वैज्ञानिकशैलीमत्त्वाच्च। अनेके हि पौर्वात्याः पाश्चात्याश्च समीक्षणपटवो विद्वांस पाणिनीयतन्त्रं प्राशंसन्। पाणिनीयव्याकरणशास्त्रस्य आधारभूता रचना 'अष्टाध्यायी' नाम्ना उपलभ्यते। अत्र ३९९८ सूत्राणि अष्टसु अध्यायेषु विभक्तानि सन्ति। तत्र प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः वर्तन्ते, प्रतिपादं च नैकानि सूत्राणि।

एषु पाणिनीयसूत्रेषु कात्यायनः वररुचिर्वा सूत्राणामर्थपूरणाय अर्थदृष्ट्या न्यूनताम् अधिकतां वा परिमार्ष्टुं वार्तिकानि लिलेख। तत्र सूत्रवार्तिकयोश्च सरलया सरसया भाषया संवादशैल्या प्रश्नोत्तरशैल्या वा विशदं व्याख्यानं महर्षिः पतञ्जलिः कृतवान्, यच्च ''महाभाष्यम्'' इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति।

एतत् सर्वम् अर्थात् पाणिनिसूत्राणि, कात्यायनस्य वार्तिकानि, पतञ्जलेश्च व्याख्यानभूतं महाभाष्यम् इति मिलित्वा 'पाणिनीयव्याकरणम्' इत्युच्यते। अत एव 'त्रिमुनि व्याकरणम्' इत्यपि उच्यते।

व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य उद्देश्यम् :-

कस्यापि कार्यस्य प्रारम्भात्पूर्वं तत्र किमपि उद्देश्यं निश्चीयते। निष्प्रयोजनके कार्ये न कोऽपि प्रवर्तते। अतः व्याकरणाध्ययनस्य अपि केनचित् प्रयोजनेन अवश्यं भवितव्यम्। यद्यस्ति तर्हि किन्तत् ? इति प्रश्ने – वेदरक्षा एव व्याकरणाध्ययनस्य परमं प्रयोजनम् इत्युत्तरम्। वेदाः हि अस्माकं संस्कृतेः प्राणतत्त्वम्। वेदार्थज्ञानम् अस्मत्कृते आवश्यकम्। वेदार्थज्ञानाय वेदाङ्गज्ञानमावश्यकम्। वेदाङ्गेषु व्याकरणं मुखस्थानीयत्वेन मुख्यमङ्गं वेदस्य। मुख्ये कृतः यत्नः फलवान् भवतीति प्राह पतञ्जलिर्भगवान्। अर्थात् व्याकरणे कृतः श्रमः वेदार्थज्ञानरूपं फलं

प्रदातुं समर्थः। अतः व्याकरणस्य अध्ययनं कर्तव्यम्।

वस्तुतः भाषायां शब्दाः अपशब्दाश्च प्रयुज्यमानाः दृश्यन्ते। अर्थबोधस्तु शब्दैः अपशब्दैश्च अपि प्रयुक्तैः भवत्येव, तथापि शब्दप्रयोगे धर्मः अपशब्दप्रयोगे अधर्मः इति प्रतिपादितं भगवता पतञ्जलिना। शब्दप्रयोगे धर्मस्य आशयः तत्प्रयोगे शिष्टता प्रतीयते प्रयोक्तुः, अपशब्दप्रयोगे तु अशिष्टता तस्येति। अर्थात् संस्कृतज्ञैः पूर्वाचार्यैः शिष्टैः यादृशशब्दप्रयोगः कृतः तादृशं प्रयोगम् अयमपि प्रयोक्ता करोति न वा इत्येवं तस्य शिष्टता अशिष्टता च।

अतः वयं शिष्टप्रयुक्तान् प्रयोगान् कुर्याम, वयम् अशिष्टाः न स्याम, एतदर्थं व्याकरणमध्येयमस्माभिः। विना व्याकरणाध्ययनं शब्दविषयकसाधुत्वासाधुत्वविवेकः न उत्पद्यते। अतः साधुत्वासाधुत्वविवेकः एव सामान्यतः प्रयोजनम्। कात्यायनेन रक्षा, ऊहः, आगमः, लाघवम्, असन्देहश्च इति पञ्चप्रयोजनानि उक्तानि, तानि च मुख्यप्रयोजनानि। एतदतिरिच्य महाभाष्यकारः पतञ्जलिः त्रयोदशगौणप्रयोजनानि अपि निर्दिशति। अनेन एतत् समायातं यत् विना व्याकरणस्य ज्ञानं शास्त्ररहस्यं ज्ञातुं न शक्यम्।

वस्तुतस्तु शब्दप्रयोगविषयः अति विशालः वर्तते। तत्र सर्वे शब्दाः प्रतिपदपाठं कृत्वा न ज्ञातुं शक्यन्ते। अतः अल्पेन यत्नेन कयाचित् सरलया पद्धत्या महतः शब्दौघान पाठकः जानीयात्, एतदर्थ व्याकरणं लघूपायभूतं किमपि साधनं वर्तते। तत्र वाक्ये पदानि पदार्थाश्च कल्प्यन्ते, पदे पदार्थे च पुनः प्रकृतिप्रत्ययाः तत्तदर्थाश्च कल्प्यन्ते। येन एकस्मिन् शब्दे पदे वा ज्ञाते, तादृशाः अन्ये शब्दाः तेनैव पथा विज्ञापिताः भवन्ति। यथा रामशब्दविषयिण्यां प्रक्रियायां ज्ञातायां तादृशाः अकारान्ताः पुँल्लिङ्गशब्दाः ज्ञाताः भवन्ति, एकमेव अन्यत्रापि।

प्रमुखाः वैयाकरणाः -

यद्यपि पाणिनेः प्रागपि अनेके वैयाकरणाः बभूवुः, येषामुल्लेखः अन्यत्रान्यत्र मिलति, तेषु केषाञ्चिदुल्लेखं तु स्वयं पाणिनिः स्वकीयेषु सूत्रेष्वेव कृतवान् तथापि अत्र पाणिनिव्याकरणे ये प्रमुखाः वैयाकरणाः सन्ति तेषामेव संक्षिप्तः परिचयः अत्र प्रस्तूयते। तत्रापि पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः प्रमुखाः।

१. पाणिनिः-

पाणिनिः हि संस्कृतजगतः बहूपकारं कृतवान्। अनेन संस्कृतव्याकरणं विरचय्य संस्कृतस्य यद्रूपं तस्मिन् समये प्रचलदासीत्, तदेव रूपं अद्य यावत् सुरक्षितं कृतम्। सम्पूर्णेऽपि देशे विदेशे वा संस्कृतस्य तदेव रूपं वर्तमानमस्ति। पाणिनेर्जन्म ५०० खिस्ताब्दात् (ईस्वीतः) पूर्वम् अनुमीयते विद्वद्भिः। युधिष्ठिरमीमांसकस्तु वैक्रमाब्दात् २८०० वर्षाणि पूर्वम् अस्य स्थितिकालं मनुते। अस्य नाम 'पाणिनिः' इति गोत्रमाधारीकृत्य वर्तते। पाणिनेः वंशस्य मूलपुरुषः 'पाणिन्' आसीत्। पाणिनेः मातुर्नाम 'दाक्षी' आसीत्। कश्चन वैयाकरणः व्याडिनाम्ना ख्यातः, तस्य अपरं नाम 'दाक्षायणः' इति आसीत् 'दाक्षिः' इत्यपि तस्यैव नाम अतः सः पाणिनेः मातुः भ्राता आसीदिति अनुमीयते। यदि एतत् सत्यं तर्हि सः पाणिनेः मातुलः आसीत्। पाणिनेः एकं नाम 'शालङ्किः' इति उपलभ्यते। एतदनुसारम् अस्य पितुः नाम शलङ्कः आसीत्, शलङ्कस्य अपत्यं (सन्ततिः) पुमान् शालङ्किः इति व्युत्पत्तेः। पाणिनेः गुरोः नाम 'वर्षः' इत्यासीत्।

पाणिनेः कृतयः -

पाणिनेः प्रमुखा कृतिस्तु ''अष्टाध्यायी'' एव अस्ति। यत्र व्याकरणविषयकाणि ३९९८ सूत्राणि अष्टसु अध्यायेषु निबद्धानि सन्ति। तत्र प्रत्यध्यायं पादचतुष्कं, प्रतिपादं च बहूनि सूत्राणि सन्ति। 'जाम्बवतीविजयम्' इत्यपि अस्य काव्यम् अस्तीति विदुषां मतम्। राजशेखरः यः ९९० वैक्रमाब्दे आसीत्, पाणिनिं प्रशंसति निम्नश्लोकेन-

नमः पाणिनये तस्मै यस्मादाविरभूदिह।
आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीविजयम्॥

अन्यत्रापि प्रमाणानि मिलन्ति एतद्विषये।

सिंहः वने पाणिनिं हतवान् इति पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तौ एकत्र श्लोके सूचना मिलति - तद्यथा --

''सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः

मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम्।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलम्,
अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः॥ इति।

२. कात्यायनः –

पाणिनेः व्याकरणे यदुक्तं, यदनुक्तं यच्च दुरुक्तं तद्विषये चिन्तनं विधाय कात्यायनेन वार्तिकानि रचितानि। पाणिनिना लिखिते व्याकरणतन्त्रे या न्यूनता अपूर्णता अस्पष्टता वा आसीत् तस्याः परिमार्जनम् एतैः वार्तिकैः सञ्जातम्। अतः कात्यायनस्य योगदानं पाणिनीयतन्त्रे महत्त्वपूर्णमस्ति। कात्यायनस्य अपरं नाम ''वररुचिः'' आसीत्। कात्यायनोऽसौ पाणिनेः समकालिकः आसीदिति श्रूयते। अतः अस्य स्थितिः कालः अपि खिस्ताब्दात् ५०० पूर्वम् अस्ति इति लभ्यते। युधिष्ठिरमीमांसकस्य मतानुसारमस्य कालः वैक्रमाब्दात् २७०० वर्षाणि पूर्वमासीत्। ''तद्धितप्रियाः दाक्षिणात्याः'' इति पतञ्जलिवचनमाधारीकृत्य विदुषां मतमस्ति यदसौ दाक्षिणात्यः आसीत।

'स्वर्गारोहणम्' इति नामकं काव्यमपि कात्यायनेन रचितम् इति अन्यान्य प्रमाणैः प्रमाण्यते विद्वद्भिः। प्रमाणत्वेन अयं श्लोकः द्रष्टव्यः –

यः स्वर्गारोहणं कृत्वा स्वर्गमानीतवान् भुवि।
काव्येन रुचिरेणैव ख्यातो वररुचिः कविः। इति।

३. पतञ्जलिः

पाणिनीयव्याकरणस्य त्रिषु मुनिषु अन्यतमः पतञ्जलिः, यः सर्वेषां प्रमाणभूतः आचार्यः अस्ति। अयं पाणिनेः सूत्राणां कात्यायनस्य वार्तिकानाञ्च सूक्ष्मेक्षिकः समीक्षकः आसीत्। अतः त्रिष्वपि वैयाकरणेषु प्रामाणिकतमः अयम् आचार्यः। अत एव उच्यते – ''यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्।'' इति।

पतञ्जलेः महाभाष्ये महाभाष्यकारस्यास्य द्वे नामनी उपलभ्येते – गोनर्दीयः गोणिकापुत्रश्च इति। गोनर्दीयः इत्यनेन नाम्ना ज्ञायते यदसौ ''गोनर्द'' देशवास्तव्यः आसीत्। अधुनातनकाले 'गोण्डा' इति नाम्ना यत् स्थानं ज्ञायते, तस्यैव 'गोनर्द' नाम आसीत्। अतः पतञ्जलिः गोनर्दीयः = अधुनातनस्य 'गोण्डा' प्रदेशस्य निवासी आसीद् इति सिद्ध्यति। अन्ये तु विद्वाँसः एनं काश्मीरदेशीयम्, अपरे तु पाटलिपुत्रवास्तव्यं मन्यन्ते। अस्य मातुः नाम 'गोणिका' आसीत्।

अयं महामुनिः 'महाभाष्यम्' इति नाम्नीं रचनां कृतवान्। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनिसूत्राणां कात्यायनस्य वार्तिकानां च सरला सरसया असमस्तपदात्मिकया भाषया अनेन व्याख्यानं कृतमस्ति। अत्र न केवलं व्याकरणस्यैव दुरूहविषयाणां सारल्येन उपस्थापनं वर्तते, अपितु तात्कालिकसामाजिकस्थितेः, धार्मिकस्थितेः, भौगोलिकस्थितेः, ऐतिहासिकस्थितेश्च सम्यक् वर्णनम् उपलभ्यते। अतः महाभाष्यं सर्वन्यायबीजानां निबन्धनमस्ति इति उक्तम् भर्तृहरिणा।

चरकसंहितायाः योगशास्त्रस्य च रचयिता अपि अयमेव इति केषाञ्चित् मान्यता। कैय्यटः लिखति –

''योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।'' इति।

अस्य स्थितिकालः १५० खिस्ताब्दात् पूर्वं आसीदिति निर्धारयन्ति जनाः। युधिष्ठिरमीमांसकस्तु विक्रमात् १२०० वर्षेभ्यः पूर्ववर्तिनमस्य स्थितिकालं मनुते।

सूत्रलक्षणं तद्भेदाश्च

सूत्रलक्षणम् –

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

अल्पैः (न्यूनैः) अक्षरैः समन्वितं सन्देहशून्यं, सारयुक्तं सर्वतोभावेन प्रभावि, दोषरहितम्, अनिन्दनीयम् अर्थकथनं 'सूत्रम्' इति कथ्यते।

सूत्रस्य भेदाः -

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकाश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते॥

अर्थात् सूत्रस्य षड्विधत्वमस्ति तद्यथा - संज्ञासूत्रं, परिभाषासूत्रं विधिसूत्रं, नियमसूत्रम, अतिदेशसूत्रम्, अधिकारसूत्रञ्च इति।

(१) संज्ञासूत्रम् -

येन सूत्रेण संज्ञासंज्ञिनोः ज्ञानं भवति, तत्सूत्रं संज्ञासूत्रम् उच्यते। यया ज्ञायते सा संज्ञा, संज्ञा यस्य भवति स संज्ञी भवति। अर्थात् संज्ञा इत्युक्तेः नामकथनम्, संज्ञीत्युक्तेः अर्थः। यथा 'अदेङ्गुणः' इति। अत्र गुणः इति संज्ञा, अत् एङ् च इति संज्ञी। अर्थात् 'अ,ए,ओ' इत्येषां वर्णानां 'गुण' इति संज्ञा। 'वृद्धिरादैच्' इत्यपि संज्ञासूत्रम्। तत्र 'वृद्धि' इति संज्ञा, आदैच् इति संज्ञी। 'वृद्धि' इत्यनेन आ, ऐ, औ इति संज्ञित्वेन ज्ञायन्ते।

(२) परिभाषासूत्रम् -

परितः सर्वतो भाष्यते अनया, सा परिभाषा, अथवा अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इत्यपि उच्यते। परिभाषासूत्रं सर्वं व्याकरणशास्त्रं तथैव उपकरोति यथा सुप्रज्वलितः दीपः सर्वं गृहं प्रकाशयति। यथा - ''तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य'' ''तस्मादित्युत्तरस्य'' इत्यादीनि सूत्राणि। परिभाषाऽपि त्रिविधा - काचित् ज्ञापकसिद्धा, न्यायसिद्धाऽन्या, वाचनिकी तृतीया। या केनापि सूत्रेण सूत्रांशेन वा ज्ञाप्यते सा ज्ञापकसिद्धा। यथा-'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'। लौकिकन्यायेन सिद्धिर्यस्याः न्यायसिद्धा सा, यथा 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति। वचनरूपेण पठिता तु वाचनिकी। यथा ''तस्मिन्निति.'' इत्यादिः।

(३) विधिसूत्रम् -

विधीयते इति विधिः = कार्यम्। आदेशागमप्रत्ययादिविधायकं सूत्रं विधिसूत्रम् उच्यते। आदेशदिकार्यं येन विधीयते तदिति भावः। यथा ''इको यणचि'' ''एचोऽयवायावः'' इत्यादीनि। निषेधकसूत्राणि अपि विधि सूत्रेष्वेव अन्तर्भवन्ति, तेषाम् अभावरूपापूर्वबोधकत्वात्।

(४) नियमसूत्रम् -

प्रसङ्गप्राप्तस्य विधेः नियामकः विधिः येन सूत्रेण भवति तत्सूत्रं नियमसूत्रम्। प्राप्तविधेः विस्तृतक्षेत्रस्य संकोचनं वा। यथा ''शेषो घ्यसखि'' इत्यनेन सखिवर्जितस्य इकारान्तस्य उकारान्तस्य पुँल्लिङ्गशब्दस्य प्राप्तायाः घिसंज्ञायाः पतिशब्दस्यापि इकारान्तत्वात् प्राप्तिः भवति, तत्र 'पतिः समास एव'' इत्यनेन नियम्यते यत् पतिशब्दस्य समासे एव घिसंज्ञा भवति, न केवलस्य। अतः सेनापति, भूपतिप्रभृतीनां घिसंज्ञाभवति, केवलस्य पतिशब्दस्य तु न भवति इति नियमः। अत्र ''पतिः समास एव'' इति नियमसूत्रम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यपि नियमसूत्रम्।

(५) अतिदेशसूत्रम् -

अतद्धर्मवति तद्धर्मारोपकम् अतिदेशसूत्रम्। यथा - 'स्थानिवदादेशोऽनल्वि धौ' इति। स्थानी भिन्नः, आदेशश्च भिन्नः भवति। आदेशे स्थानित्वं नास्ति तथापि स्थानित्वाभाववति आदेशेऽपि स्थानिवद्भाव अनेन आरोप्यते, अतः अस्य अतिदेशसूत्रत्वम्।

(६) अधिकारसूत्रम् -

प्रत्येकस्मिन् सूत्रे पदविशेस्य आवृत्तिं वारयितुम् अधिकारसूत्रं प्रारभते। एकत्र उपात्तस्य पदस्य उत्तरोत्तरसूत्रेषु प्रवृत्तिः अनेन भवति। अतः पश्चाद्वर्तिषु सूत्रेषु स्वघटकपदसमर्पकं पदार्थसमर्पकं वा सूत्रम् अधिकारसूत्रं कथ्यते। अयञ्च अधिकारः विषयदृष्ट्या संज्ञाधिकारः, परिभाषाधिकारः, प्रकरणाधिकारः, प्रत्ययाधिकारश्च इत्येवं

बहुविध:। 'कारके' 'आर्धधातुके' 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यादीनि अधिकारसूत्राणि।

अधिकारस्य प्रभावश्च त्रिप्रकारक:। तद्यथा -

सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव च।

गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मत:॥

व्याख्यानस्य लक्षणम् -

पदच्छेद: पदार्थोक्ति: विग्रहो वाक्ययोजना।

आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम्॥

न केवलम् अर्थकथनं व्याख्यानं भवति, अपितु तस्य पदच्छेद: पदार्थोक्ति: विग्रह:, वाक्ययोजनम्, आक्षेप: समाधानं च इत्येवं सोपानानि सन्ति, एतानि समुदितं। व्याख्यानं कथ्यते।

(१) पदच्छेद: -

पदानां छेद: = पदविभाजनं पदच्छेद: उच्यते।

यथा - वृद्धिरादैच्' इति सूत्रस्य 'वृद्धि:+आत्+ऐच्' इत्येवं पदविभाजनं करणीयम्। अयमेव पदच्छेद:।

(२) पदार्थोक्ति: -

पदानामर्था: पदार्था:, तेषाम् उक्ति: = कथनं पदार्थोक्ति उच्यते। अर्थात् प्रत्येकं पदस्य अर्थकथनम्। यथा - वृद्धि: इति संज्ञा, आत् ऐच् = आ, ऐ, औ इत्येते वर्णा: संज्ञिन: सन्ति इत्येवं कथनम्।

(३) विग्रह: -

समस्तपदस्य वाक्यरूपेण प्रदर्शनं, समासप्रदर्शनञ्च विग्रह:। अत एव 'वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रह:' इति कथ्यते। यथा 'आदैच्' इत्यस्य आत् च ऐच् च इति आदैच् इत्येवं समाहारद्वन्द्व: इति प्रदर्शनम्।

(४) वाक्ययोजना -

व्याख्येयस्य अर्थज्ञापनं वाक्ययोजना उच्यते। यथा - 'वृद्धिरादैच्' इति व्याख्येयस्य आकार:, ऐकार:, औकारश्च वृद्धिसंज्ञका: अथवा आकारैकारौकाराणां वृद्धिसंज्ञा इत्येवं वाक्यार्थज्ञापनम्। (आकारैकारौकाराभिन्ना वृद्धि: इति वा)

(५) आक्षेप:-

सति सम्भवे आक्षेपकथनम् आक्षेप: उच्यते। यथा 'पूर्वम् उद्देश्यस्य कथनं स्यात् ततश्च विधेयस्य' इति सामान्यनियमानुसारं' ''वृद्धिरादैच्'' इत्यत्र पूर्वम् 'आदैच्' इति उद्देश्यकथनं करणीयमासीत् पश्चाच्च 'वृद्धि:' इति विधेयस्य कथनम्। कथं पाणिनि: विधेयं पूर्वमुक्त्वा पश्चाद् उद्देश्यम् उक्तवान् ? इत्येवं शङ्काया: अवतारणम् आक्षेप:।

(६) समाधानम् -

आक्षेपस्य युक्तियुक्तं निराकरणं समाधानमुच्यते। यथा 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रे 'वृद्धि:' इति पदस्य विधेयत्वेऽपि मङ्गलार्थत्वात् आदौ प्रयोग: इति समाधानम्। अष्टाध्याय्या: प्रथमेऽस्मिन् सूत्रे आदौ प्रयुक्त: ''वृद्धि शब्द: ग्रन्थादौ मङ्गलार्थक:'' इत्येवम् आक्षेपस्य औचित्यपूर्णं समाधानं भगवान् महाभाष्यकार: आह।

व्याकरणशास्त्रस्य पारिभाषिका: शब्दा:

उपदेश:-

आद्यर्थक'उप' इति उपसर्गपूर्वकात् उच्चारणक्रियार्थकात् दिश् धातो: भावे घञ्प्रत्यये निष्पद्यते 'उपदेश' शब्द:। अत: आद्यम् उच्चारणम् इति उपदेशशब्दस्यार्थ:। अत एव कौमुद्यामुक्तम् उपदेश आद्योच्चारणमिति।

आगमः-

आगमनम् आगमः। कयोश्चित् वर्णयोः मध्ये, कस्याप्यन्ते आदौ वा वर्णान्तरस्य यद् आगमनं भवति, तदेव 'आगमः इत्युच्यते। अत एव उच्यते - 'वर्णोपस्थितिरागमः' इति। आगमः मित्रवत् भवति। यथा मित्रं न हन्ति, अपितु पार्श्वे तिष्ठति तथैव आगमः अपि यस्य भवति तस्य आदौ अन्ते वा अवयवत्वेन तिष्ठति। यथा 'ङःसि धुट्' इत्यादि।

आदेशः

आदिश्यते असौ आदेशः। प्रकृतेः, प्रत्ययस्य, वर्णद्वयस्य मेलने वा यद् रूपान्तरं भवति 'तदेव आदेशः' उच्यते। 'रूपान्तरापत्तिरादेशः' इत्युक्तेः। आदेशः यस्य भवति, तस्य स्थानिनः उपघाती भवति, अतः शत्रुवद् आदेशः इत्युच्यते। यथा 'इको यणचि' इति इकारस्य उपघाती यकारः। 'ङेर्यः' इति 'ङे' प्रत्ययस्य अपहर्ता 'य' आदेशः।

लकारः

संस्कृतभाषायां कालं बोधयितुं वृत्तिं च बोधयितुं धातुभ्यः परतः लकाराः प्रयुज्यन्ते। इमे च दशसंख्याकाः सन्ति। ते च लट्, लिट्, लुट् लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् इति। एषु सर्वेषु 'ल्' इति अवशिष्यते, अतः इमे लकाराः उच्यन्ते। एषु लेट् लकारः वेदे एव प्रयुज्यते। लिङस्तु भेदद्वयं भवति विधि लिङ् अशिर्लिङ् इति। लट् वर्तमानस्य, लुट लृट् इति भविष्यतः, लिट्, लङ्, लुङ् इत्येते भूतकालस्य बोधकाः। लोट, लिङ्, लृङ् च वृत्तेः बोधकाः।

अनुनासिकः-

मुखसहितनासिकया उच्चार्यमाणः वर्णः अनुनासिकः भवति - 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' इति सूत्रात्। मुखं विना वर्णानामुच्चारणं न भवति, अतः केवलया नासिकया उच्चारणस्य असम्भवात् मुखसहितया तया इत्युक्तम्। यस्य वर्णस्य उच्चारणं मुखसहितनासिकया भवति, स वर्णः अनुनासिकः इति भावः।

अननुनासिकः-

यः वर्णः अनुनासिकः न सः अननुनासिकः भवति। अर्थात् यस्य उच्चारण नासिकायाः उपयोगः न भवति। केवलेन मुखेन यस्य उच्चारणं भवति स अननुनासिक वर्णः इत्युच्यते।

<u>समासः</u>

समसनं समासः। 'सम्' उपसर्गपूर्वकात् 'अस्' धातोः भावे 'घञ्' प्रत्यये समासशब्दस्य निष्पत्तिः भवति। अर्थात् विभक्तिलोपपूर्वकं संक्षिप्तीकरणं (समसनं) समास उच्यते। अयमाशयः - पृथक् पृथग् अर्थबोध कानाम् अनेकेषां पदानां विभक्तिलोपपूर्वकम् एकार्थकथनत्वं समासत्वम्।

समासस्य निम्नभेदाः सन्ति -

१. केवलसमासः-

यस्य न किमपि विशिष्टं नाम भवति, स केवलसमासः। एकं सुबन्तम् अन्येन सुबन्तेन सह समस्यते, तस्य केवलसमास इति संज्ञा भवति। यथा - पूर्वं भूतः = भूतपूर्वः। इति।

२. अव्ययीभावः -

अत्र समासे पूर्वप्रयुक्तस्य पदस्यार्थः प्रधानः भवति 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' इति। अस्मिन् समासे प्रायः पूर्वपदम् अव्ययं भवति, उत्तरपदं तु अनव्ययम्। यथा 'अधिहरि' 'अपदिशम्' इत्यादीनि।

३. तत्पुरुषः -

अत्र उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं भवति, पूर्वं पदं तु उत्तरपदस्य विशेषणं भवति। अयञ्च समासः व्यधिकरणतत्पुरुषः समानाधिकरणतत्पुरुषश्च इत्येवं द्विविधः भवति। व्यधिकरणस्तु यथा – कृष्णं श्रितः = कृष्णश्रितः, राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः इत्यादिः। समानाधिकरणस्तु 'कर्मधारयः' इति नाम्ना ज्ञायते, यथा – नीलञ्च तद् उत्पलम् = नीलोत्पलम्। यत्र तत्पुरुषे पूर्वपदं संख्यावाचकं भवति, स द्विगुसंज्ञकः। यथा 'पञ्चगवम्' इत्यादिः।

४. बहुव्रीहिः –

अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः। अर्थात् यत्र समासे प्रयुक्तानां पदानाम् अर्थाः अप्रधानाः भवन्ति, अन्य एव पदार्थः तत्र प्रधानः भवति, स समासः बहुव्रीहिः। अयम् अपि समानाधिकरणबहुव्रीहिः, व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च इति द्विविधः। समानाधिकरणबहुव्रीहेः उदाहरणम् – पीतम् अम्बरं यस्य स पीताम्बरः। अत्र समस्तपदयोरर्थस्य अप्राधान्यम् अस्ति, अन्यस्यैव अर्थस्य (यः पीतम् अम्बरं धृतवान् अस्ति) प्राधान्यम् अत्र। व्यधिकरणबहुव्रीहेः उदाहरणम् – चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिः इति। अत्रापि अन्यपदार्थस्य एव प्राधान्यम्।

५. द्वन्द्वसमासः

उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः। अत्र समस्यमानयोः उभयोः एव पदयोः अर्थौ प्रधानौ भवतः। अयं चार्थे भवति, अतः पदयोः मध्ये 'च' इति प्रयुज्यते। अयमपि द्विविधः भवति। इतरेतरयोगद्वन्द्वः – यथा – रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ इति। समाहारद्वन्द्वः – यथा – पाण्योः पादयोः च समाहारः पाणिपादम् इति। इतरेतरयोगे पदानां संख्यानुसारं वचनं प्रयुज्यते। समाहारे तु एकवचनम् नपुंसकत्वञ्च।

सन्धिः –

मेलनं सन्धिः। द्वयोः वर्णयोः मेलनं सन्धिः उच्यते। सन्धिश्च वर्णानाम् अतिशयितसन्निधौ एव भवति। अर्थात् संहितायां सन्धिः भवति। उभौ अपि वर्णौ यदि स्वरौ (अचौ) स्तः, तयोर्मध्यं जायमानः सन्धिः अच्सन्धिः (स्वरसन्धिः) कथ्यते। यण्, अयादिः, गुणः, वृद्धिः पूर्वरूपम, पररूपम्, प्रकृतिभावः इत्यादयः अस्य भेदाः भवन्ति।

व्यञ्जनयोः मध्ये जायमानः सन्धिः हल्सन्धिः। अस्य श्चुत्वष्टुत्वादयः भेदाः सन्ति। यत्र पूर्वपक्षतः व्यञ्जनम् अपरपक्षतः स्वरः, सः अपि हल्सन्धिरेव।

उपधा –

'उपधा' इति शब्दः व्याकरणे पारिभाषिकः। ''अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा'' इति सूत्रानुसारम् शब्दे पदे वा अन्त्याद् अलः पूर्वस्य वर्णस्य उपधासंज्ञा भवति। यथा 'जगत्' इति शब्दे अन्त्याल् तकारः अस्ति, ततः पूर्ववर्णः गकारोत्तरवर्ती अकारः 'उपधा' संज्ञकः। 'घटः' इत्यत्र अन्त्याल् अकारः, तस्मात्पूर्वः 'टवर्णः उपधासंज्ञकः'।

गणः –

गणः इत्युक्तेः समूहः अर्थः। शब्दानां धातूनां च गणाः व्याकरणशास्त्रे उपलभ्यन्ते। समानप्रकृतिकाः समानकार्यभाजश्च शब्दाः एकस्मिन् समूहे पात्यन्ते, तेषाम् आदौ स्थितशब्दानुसारं गणनाम निर्धार्यते। धातूनां कार्यदृशा दशसु विभागेषु विभाजनं कृतमस्ति। स च विभागः गणनाम्ना कथ्यते। ते च क्रमशः भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादि दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्र्यादिः, चुरादिश्च सन्ति। एवमेव पृषोदरादिगणः अजादिगणः, शिवादिगणः इत्यादयः।

शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं
वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम्।
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम्।।